

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЦИКЛИ: ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК

ПОДЛЕСНА В. Г.

кандидат економічних наук

Суми

Проблема циклічності соціально-економічної динаміки має якнайдавніше коріння. Усе людське життя з часів первіснообщинного ладу являє собою циклічний процес, що проявляється у досить строгій періодичності повторення певних процесів біологічного і соціально-економічного характеру. Циклічність буття відображена в якнайдавніших культових обрядах. З часом усвідомлення циклічності в її космологічному аспекті виявляється в працях античних філософів. Середньовічна західна наука в цілому дотримується лінійної концепції історичного розвитку; циклічні концепції, що можуть бути застосовані до аналізу циклів соціально-економічного розвитку суспільства виникли в середні віки на Сході. Об'єктивно трудова діяльність в рамках первіснообщинної, рабовласницької, феодальної формацій здійснювалася циклічно. Вплив соціальних інститутів, зокрема інституту релігії і влади в умовах даних формацій, стримував становлення інституту вартості як рушійної сили розвитку соціально-економічних циклів. Таку здатність цей інститут набув лише з переходом до капіталістичної формації. Аналізу основних проявів циклічності в первіснообщинному суспільстві, а також короткій характеристиці генезису ідей циклічності в концепціях філософів Стародавнього Китаю, Стародавньої Греції та середньовічних вчених присвячена дана стаття.

Оскільки дослідження циклічних концепцій, що можуть бути застосовані до аналізу проблеми соціально-економічної динаміки, проводиться в історичній ретроспективі і спрямоване на виявлення в них не тільки інституційних, але і вартісних основ соціально-економічних циклів, ми спираємося на соціально-часову теорію вартості, детально розроблену в працях А. А. Гриценка. Обґрунтувати наявність циклічних концепцій у філософії Стародавнього Китаю дозволили праці Ян Хін Шуна. Теорія циклічного розвитку держави прослідковується в працях Платона, аналіз яких здійснений Е. В. Соколовим, П. К. Гречко. Циклічні концепції східної держави, зокрема, концепції розроблені Абу-Аль-Хасаном ал-Маварді і Ібн Хальдуном, представлені в працях А. А. Ігнатенка і Ю. І. Семенова.

Мета даної статті полягає в дослідженні характерних особливостей і рушійних сил соціально-економічної динаміки, які визначають її циклічний характер. У аналізі даної проблеми основна увага була приділена докапіталістичним суспільно-економічним формаціям. Існує значна кількість наукових підходів до періодизації господарського розвитку суспільства, що мають циклічний характер; проблеми економічних циклів присвячені пра-

ці багатьох учених: К. Жугляра, К. Маркса, Дж. Кітчина, М. Кондратьєва, М. Туган-Барановського, Й. Шумпетера та ін. Разом з тим, вважаємо за необхідне розвинути такий напрям дослідження циклічності розвитку суспільства, який би передбачав аналіз саме соціально-економічної динаміки як прояву діалектики інституційних і вартісних основ соціально-економічних циклів. При цьому вважаємо за необхідне проводити це дослідження у напрямі синтезу формаційного і циклічного підходів до періодизації історичного процесу.

Аналізуючи проблему циклічності соціально-економічної еволюції суспільства, слід, перш за все, звернутися до дослідження того, яким чином вплетено в загальний рух соціально-економічних циклів традиційних економічних систем одне з фундаментальних явищ економічного життя – вартість. Згідно із соціально-часовою теорією вартості в процесі трудової діяльності людина освоює природний простір, витрачаючи на це час своєї життєдіяльності, і створює таким чином особливі трансформи економічного простору-часу, які долають природну обмеженість простору і часу. Найбільш розвиненою з цих трансформ є вартість [2].

Основним джерелом перетворень соціально-економічної дійсності є праця, а праця (особливо в умовах традиційної економіки) являє собою процес, що здійснюється впродовж певного часу і локалізований в просторі. Тому необхідно проаналізувати, яким чином був організований час соціального буття людини в первіснообщинній формації, чи мав він певну ритмічність? А також необхідно розглянути наукові підходи до розуміння циклічності в трудовій діяльності людини і розвитку соціально-економічної системи, що існували в умовах суспільства з традиційною економікою.

Упервісному суспільстві ритм трудової діяльності задавався природними потребами людини, які у свою чергу визначалися біологічними ритмами. Інституційним проявом циклічності соціально-економічного життя первісного суспільства слід визнати періодично здійснювані релігійні ритуали. Як протовартісний прояв соціально-економічних циклів слід розглядати час, що витрачається на отримання природних благ, необхідних для виживання людини. Мається на увазі циклічність в здійсненні збиральництва і полювання, що визначалась як ритмами потреби людини в їжі, так і ритмами в зміні природних умов, що поперемінно сприяють або перешкоджають здійсненню спільно-розділеної діяльності племені по здобуванню природних благ для виживання. Як у разі інституційних, так і у разі протовартісних проявів соціально-економічних циклів у первісному суспільстві слід зазначити, що маємо справу із замкнутим циклом, у результаті реалізації якого система повертається в початковий або ж невідмінний від нього стан. Цикл життя первісної людини складався під впливом зміни дня і ночі, тобто неспання і сну, під впли-

вом стану голоду і насичення. Зусилля по здобуванню благ природи для виживання формують протопартісні відносини, в які були включені не окремі індивідууми, а їх об'єднання – людське стадо, а згодом і плем'я, ритм діяльності яких, як вже наголошувалося, задавався біологічними і природними ритмами. Ці зусилля, що мають протопартісну основу, інституціоналізувались за допомогою промислових культів. Промислові культи передбачають здійснення обрядів і становлення вірувань, які пов'язані із заняттями полюванням і рибальством. Перехід до цивілізації, що характеризується виникненням майнової нерівності і класового розшарування суспільства, виникненням писемності, приводить до того, що підтримка культів і проведення релігійних обрядів стає прерогативою професійних культових служителів – жерців. У їх інтересах була підтримка стабільності державних утворень, у класовій ієрархії яких вони займали достатньо високе положення, шляхом дотримання всіма рядовими членами суспільства релігійних обрядів строгої періодичності. Прагнення утримувати суспільство в рамках норм суворої ієрархії і ретельного дотримання традицій особливо яскраво простежується на прикладі старокитайської цивілізації. Норми суспільного устрою і поведінки в Стародавньому Китаї формувалися виходячи з уявлень про сутність і структуру Всесвіту, серед яких не останнє місце займають циклічні підходи, що присутні вже в старокитайських міфах. У філософії Стародавнього Китаю буття пізнається через призму єдності протилежних і взаємопов'язаних початків інь та ян та закономірностей їх взаємодії та взаємозаміни. Увага, яка приділялася проблемам взаємопородження і взаємоподолання протилежних явищ природи, періодичності цих процесів, вплинула на характер філософської концепції Конфуція у сфері державного управління. Таким чином, обґрунтування необхідності циклічного підходу до аналізу соціально-економічної динаміки знаходить своє підтвердження і в працях Конфуція. Концепція циклічності в управлінні державою у Конфуція виражається у визнанні впливу сезонних чинників на успішність ведення господарської діяльності. Це слід пов'язати з тим, що основним видом господарської діяльності за часів Конфуція було землеробство.

У книзі «Шу цзин» (в перекладі «Книга історії»), яка була складена Конфуцієм, названі такі щасливі передвістя в явищах природи, що символізують характеристики успішного правителя держави: «Гідна поведінка правителя символізується своєчасним дощем, підтримка правителем порядку в країні символізується своєчасним сонячним сяйвом, прозорливість правителя символізується своєчасною спекою, його обачність символізується своєчасним холодом, мудрість правителя символізується своєчасним вітром» [4]. Властиві правителю пороки: розбещеність, помилки, лінощі, необачна квапливість, дурість – символізуються проявом нещасливих передвість, які являють собою гіпертрофовані прояви тих явищ природи, які в потрібних і помірних об'ємах є щасливими передвістями. Конфуцій стверджував, що: «Правитель повинен щороку вивчати дію цих п'яти явищ природи, сановники і чиновники по-

винні це робити кожного місяця, нижчі чини – щодня». Ступінь успішності правління філософ пов'язував з дотриманням належної сезонності (дії п'яти явищ природи) протягом року, місяця, дня. Багаточисленний же народ повинен вивчати рух і характер зірок, окремі, з яких люблять вітер, а окремі дощ. Рух сонця і місяця визначає зиму і літо [4].

Антична наукова думка не обґрунтовує явно циклічний характер соціально-економічної динаміки, а також не приділяє достатньо пильну увагу проблемі вартості. У той же час, космогонічні концепції античних часів носили переважно циклічний характер, і часто їх закономірності впливали на характер аналізу повсякденної господарської діяльності, яка створює економічне благо, зокрема в аспекті єдиної міри вартості, що забезпечує можливість обміну благ. У вченні Геракліта про першоджерело виникнення світу і рушійну силу його розвитку, світ розглядається як самостворювана сутність. У світі згідно з теорією Геракліта панує загальний Логос – справедливий і суперечливий одночасно.

Логос містить в собі розумний і безрозсудний початки і представляється в образі «вічно живого вогню», що то затухає, то займається. Логос – єдина, загальна і постійна міра всіх речей, що змінюються. «На вогонь обмінюється все. І вогонь на все, як на золото товари і на товари – золото» [1]. У останніх словах представлені ознаки обережного влітання руху вартості в соціально-економічні цикли традиційної економіки, в якій вона ще не грає домінуючої ролі, як це буде в умовах капіталістичної економіки. Передумови становлення вартості як соціально-економічного інституту простежуються вже в античні часи. Але ці передумови були вельми слабкими, і слід визнати, що в ембріональному стані вони були законсервовані і в середні віки аж до становлення капіталістичних відносин у Західній Європі. Слід визнати, що сильною тенденцією в античній науці є обґрунтування концепцій ідеального державного ладу. Зокрема Платон створив теорію циклічного розвитку держави. Дана теорія припускає послідовну зміну п'яти основних типів держави. Зміни в суспільних настроях призводять до зміни ідеологій і переходу від одного типу держави до іншого. Основою першого і вищого типу держави (політії) є ідея Добра. По низхідній другим типом держави є тимократія, що спирається на ідею честі. Тимократія змінюється олігархією. Олігархічна держава характеризується пануванням небагатьох, одержимих багатством і владою. Суспільство різко розділяється на багатих і бідних. Четвертим типом держави є демократія, вона встановлюється після того, як багатих і знатних людей вбивають, виганяють або зрівнюють з бідними. Надмірна свобода породжує анархію. З розгулу демократичного хаосу народжується тиранія – п'ятий, самий нижчий і гірший тип держави. На зміну ідеї свободи приходять страх і готовність підкорятися силі. Тиран починає війну, щоб відняти у людей дозвілля і час для роздумів. Таким чином, держава проходить п'ять ступенів розкладання, яким відповідає зміна пануючих ідей: Блага, Честі, Золота, Свободи, Свавілья [9]. На питання, що слідє за тиранією однозначної відповіді у Платона не знаходи-

мо. На перший погляд, це ставить під сумнів наявність циклічності в Платоновій теорії розвитку держави. Але не слід забувати, що історичне і космічне або ж космологічне ніколи у Платона жорстко не розмежовуються і не протиставляються непримиренно. Платон детально характеризує божественно правильне кругообертання Всесвіту, періодичні катастрофи і ставить в пряму залежність від них долю і життя окремих людей [3]. Платонова держава тісно пов'язана з космологічним баченням картини світу, яке без сумніву у нього циклічне. Взаємозв'язок інституційних і вартісних основ в даному трактуванні циклічної зміни типів держави простежується в тому, що перехід від одного типу держави до іншого відбувається під впливом жадання певних прошарків суспільства володіти багатством, тобто розподіляти за власним розсудом створену суспільною працею вартість і привласнювати собі її переважну частину. У концепції Платона держава є осередком соціальності, такою внутрішньою формою організації суспільного життя, що йде з самої природи людини [3]. Такий підхід цінний для нас тим, що суперечності, які виникають в рамках зазначених типів держав, породжуються значною мірою внутрішніми світоглядними суперечностями людини. Таким чином, світоглядні суперечності, що інституціоналізуються як певні норми, правила, є рушійною силою зміни типів держави. Визначальним є інститут власності на засоби виробництва і результати виробництва – економічне благо, що має певну вартість. Тобто, відбувається циклічна зміна типів держави, що пов'язана з циклічною зміною норм, які регулюють процеси виробництва, розподілу, обміну і споживання економічних благ, що мають вартість. Проблема вартості і інститутів, які регулюють її розподіл і привласнення, є центральною соціально-економічною проблемою, на наш погляд, з моменту неолітичної революції, тобто переходу до відтворення благ, хоча сама необхідність глибокого наукового пізнання категорії вартість актуалізувалася тільки з переходом до капіталістичної формації.

У середні віки цілісна циклічна концепція, яка вже може бути застосована не тільки до аналізу сфери державного устрою, але і циклів соціально-економічного розвитку суспільства в цілому, виникла на Сході. Першою достатньо розвиненою циклічною концепцією східної держави слід визнати концепцію багдадського вченого Абу-Аль-Хасана ал-Маварді. У його працях основними чинниками генезису інституту держави визнаються ідеологічні (релігійні). У розвитку держави ал-Маварді виділяє три етапи. На першому етапі вона «сувора вдачею і міцна силою», люди поспішають їй підкорятися; на другому етапі – «м'яка» відносно підданих, виходячи з того, що влада зміцнилася і в державі панує «спокій»; на третьому етапі розповсюджується неправедність-несправедливість, що послаблює державу. Проблема деградації держави розглядалася ал-Маварді в рамках концепції «встановлення володарювання», тобто переходу влади від одного правителя до іншого [5]. Зміна старої держави відбувається через відновлення релігії, застосування сили і використання грошей. Але і нова держава приречена на проходження

тих же вищезгаданих етапів [6]. У даному випадку циклічний характер концепції очевидний. Найяскравіше в ній простежується інституційна основа циклічної зміни «володарювання» в державі, а саме: послаблення і відродження вірності релігійним канонам у державному управлінні, що відбувається в різних варіантах. Проблемі розподілу створеної в рамках певної держави вартості, на перший погляд, приділяється мало уваги, проте при детальнішому аналізі бачимо, що однією з причин неналежного виконання правителем релігійних обов'язків є захопленість задоволеннями, що не можливо без привласнення владою більшої частини створеної суспільством вартості. Також те, що ал-Маварді визнає потребу багатоті і близької до владної верхівки слабючої держави людини у встановленні свого володарювання вказує на передумови аналізу вартісних основ циклічного соціально-економічного розвитку.

Найбільш вагомий внесок у формування циклічної концепції соціально-економічного розвитку середньовічної східної держави вніс великий арабський мислитель Ібн Хальдун. Особливості концепції Ібн Хальдуна історично обумовлені наявністю на території розповсюдження ісламу в Азії і Африці двох протилежних суспільних устроїв: міської цивілізації і кочових племен. Чималу роль в циклічному процесі переходу від примітивної стадії суспільства до цивілізації відіграв факт виникнення додаткового продукту і відповідно виникнення відносин власності на цей продукт. Посилення прагнення можновладних верств суспільства, що втілюють інститут державної влади, до привласнення все більшої частини додаткового продукту і призводить до занепаду міської цивілізації, її завоювання чужоземними кочівниками для яких цикл повторюється [6]. Цінність концепції Ібн Хальдуна полягає також в тому, що він визнавав саме працю субстанцією вартості: «Придбання від якого люди отримують користь – це вартість людської праці...» [7]. Вартісні та інституціональні основи руху соціально-економічних циклів тогочасного суспільства, на наш погляд, досить чітко простежуються в працях Ібн Хальдуна, до того ж присутні певні ознаки діалектичного підходу до аналізу соціально-економічної дійсності. Зокрема, вчений вважав, що держава є тією «формою» суспільства, яка не може існувати без «матерії», а економіка, як і держава, має свою власну природу та іманентні закономірності, і саме зіткнення цих двох «природ» призводить до порушень і руйнування економічного життя. Загалом Ібн Хальдун створив розгорнуту концепцію політико-соціального циклу, основою якого є взаємовплив політики та економіки. Становлення та занепад ксенократичної династійної держави відбувається протягом сто двадцяти років – час життя трьох поколінь правлячої династії [7].

Середньовічна європейська наукова думка розвивалася в межах канонів католицької церкви. Праці вчених мали філософсько-теологічну спрямованість. Наприклад, у працях Августина Аврелія проблема історичного процесу суспільного розвитку розглядається з позицій провіденціалізму. Його концепція була есхатологічною і передбачала лінійний характер історич-

ного процесу [8]. Ідеї періодичності історичних подій у середні віки знайшли, на думку П. Сорокіна, найбільш чітке відображення в середньовічній астрології та у вірі в «тисячолітнє Царство Боже», що була поширена в багатьох сектах мілленаризму [10]. У строго ієрархічному середньовічному західноєвропейському суспільстві розвиток інституту вартості також обмежувався релігійними догмами, що регламентували і напрямок наукових досліджень. Хоча розмежовувати науку і релігію для Середньовіччя важко. Однак слід звернутися до однієї з найбільш вагомих наукових концепцій Середньовіччя, що має економічну спрямованість, а саме: до концепції «справедливої ціни», яка обґрунтована в працях Ф. Аквінського. Дана концепція має класове підґрунтя. Навіть стосовно засудження жадання наживи і лихварської діяльності є помітним вплив прагнення аристократичних феодалських кругів приборкати прагнення третього стану до приросту добробуту, відповідно посилення своєї значущості в суспільстві. Праця третього стану в середньовічному суспільстві фактично була заняттям, до якого аристократи ставилися зі зневагою, а духовенство змінило свою позицію з трактування праці як покарання людям за гріхи до формування у XII – XIII ст. поняття праці як благословенного заняття (мова йде в першу чергу про фізичну працю, ставлення до торгівлі довгий час залишалось негативним, а згодом неоднозначним). У таких умовах праця об'єктивно не могла бути визнана субстанцією вартості. Тому, хоча продукти праці залежних прошарків суспільства, що привласнювалися феодалами, на наш погляд, об'єктивно мали вартість, але саме суб'єктивне сприйняття їх привілейованими прошарками суспільства як того, що належить аристократам і католицькій церкві через природний на їх погляд ієрархічний порядок штучно знецінювало дані блага. Не існувало інституційних умов набуття реально накопиченою вартістю властивостей капіталу. У інституційній архітектоніці Середньовіччя не було достатніх передумов виникнення самозростаючої вартості, яка б володіла здатністю стати тією віртуальною матерією, що здатна до саморуху і розвитку, до перетворення дійсності виходячи зі своїх потреб до зростання, як це відбулося в індустріальному капіталістичному суспільстві і відбувається в гіпертрофованих розмірах в капіталістичному постіндустріальному суспільстві. Третій же стан потенційно здатний вже в ті часи реалізувати потребу вартості в самозростанні був неповноправним. Таким чином, соціально-економічні цикли середньовічного суспільства задавалися не рухом вартості, а впливом природних циклів, що виражалося в сезонності господарської діяльності, а також впливом сукупності соціальних інститутів феодалського суспільства. Серед таких інститутів найбільш вагомими були церква і інститут влади феодала. Рух соціально-економічних циклів традиційної середньовічної економіки багато в чому обумовлювався необхідністю дотримуватися встановлених інститутом релігії свят, періодично сплачувати ренту феодалові.

Зрозуміло, що проблему циклічності соціально-економічної динаміки слід розглядати в контексті особливостей суспільного відтворення в межах

кожної з відомих суспільно-економічних формацій. Пропонуємо таку схему розвитку вихідних основ та мети суспільного відтворення в контексті циклічного його характеру (рис. 1).

Представлена на рис. 1 схема містить не тільки характеристику вихідних основ і мети суспільного відтворення та його соціально-економічних циклів від найдавніших часів до феодалського суспільства середніх віків, але й надає уявлення про особливості суспільного відтворення та соціально-економічних циклів капіталістичної формації.

Слід зробити висновок, що в первіснообщинній формації вартість як особлива трансформа простору-часу буття людини була тотожна самому виживанню людини, зусилля по отриманню природних благ коштували людині її життя, вартість була найбільш гострим і насущним, але найменш усвідомленим явищем соціально-економічної динаміки в тій її ембріональній формі, яка властива первіснообщинному інституційному середовищу буття людини. Тому рух соціально-економічних циклів задавався переважно природними та інституціональними чинниками стародавніх культур. В умовах рабовласницької формації додаткова праця раба через інституційні умови привласнювалася рабовласником без будь-яких зусиль, тому ні як зосереджена в продукті праці, ні як зусилля по його отриманню, праця не визнавалася у філософській традиції стародавніх цивілізацій субстанцією вартості. Також і сама проблема вартості вельми слабо прослідковується в наукових дослідженнях філософів стародавніх цивілізацій, зокрема Стародавнього Китаю, а також в працях античних філософів. Однак концепція циклічності в її космологічному прояві була достатньо глибоко розроблена в працях філософів Стародавнього Китаю та античних філософів і здійснювала сильний вплив на аналіз всіх проявів соціально-економічного буття суспільства. Рух соціально-економічних циклів задавався впливом таких чинників: природних, інституційних (релігія, держава, рабовласництво). Циклічні концепції держави представлені в працях арабських мислителів епохи феодалізму. Першою цілісною концепцією слід визнати концепцію багдадського правника Абу-Аль-Хасана ал-Маварді. У ній також, на наш погляд, домінують інституційні основи циклічного розвитку держави, хоча при цьому вартісні підстави є цілком явними. Сутність і рушійні сили розвитку політико-соціального циклу висвітлені у працях видатного арабського вченого Ібн Хальдуна, у них досить чітко викладені діалектичні протиріччя інституційних і вартісних передумов циклічного розвитку ксенократичної династійної держави. Середньовічна західноєвропейська наукова думка у поясненні явищ соціально-економічної дійсності спиралася на тлумачення священних текстів, мала есхатологічний характер і визнавала переважно лінійну концепцію суспільного розвитку. Ритм реального соціально-економічного буття суспільства задавався природними циклами та впливом інституту релігії та інституту влади феодала. Напрямок подальшого дослідження є аналіз взаємодії вихідних основ і цілей суспільного відтворення

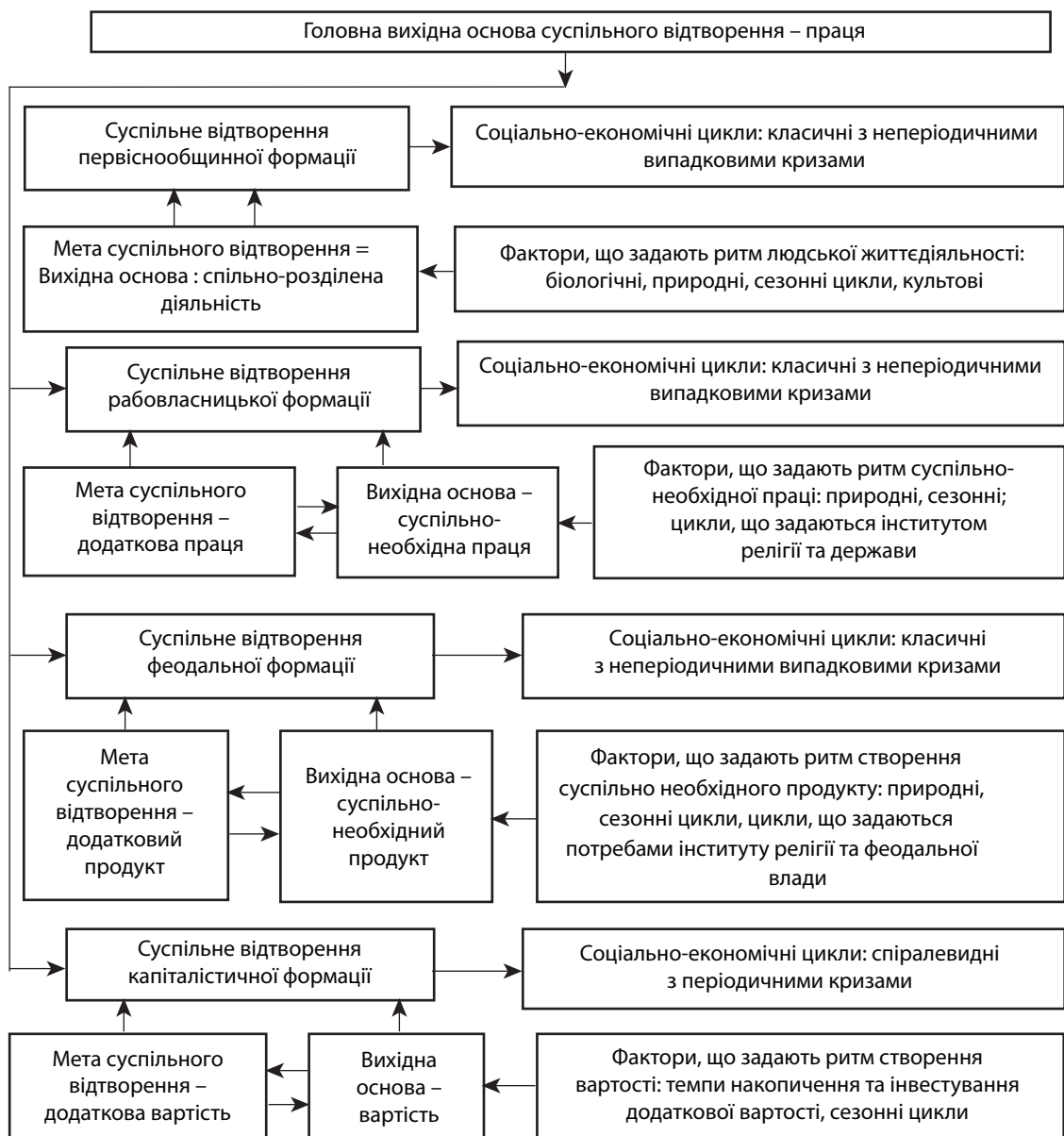

Рис. 1. Генезис вихідних основ, цілей суспільного відтворення та його соціально-економічних циклів

та факторів, що задають ритм створення вихідних основ та відповідно руху соціально-економічних циклів в умовах капіталістичної формації. ■

ЛІТЕРАТУРА

1. **Алексеев П. В.** История философии [Электронный ресурс].- Режим доступа : http://books.google.com.ua/books?id=ID2G5iixAwAC&printsec=copyright&hl=uk&source=gb_s_pub_info_r#v=onepage&q&f=false

2. **Гриценко А. А.** Эволюция стоимости / А. А. Гриценко // Экономика Украины.- 2001.- № 4.- С. 45 – 55.

3. **Гречко П. К.** Концептуальные модели истории [Электронный ресурс].- Режим доступа : http://ss.xsp.ru/st/013/index_2.php

4. Древнекитайская философия. Собрание текстов в двух томах. Т. I. / Состав. Ян Хин Шун.- М.: Мысль, 1972.- С. 110.

5. **Игнатенко А. А.** Социум и разум [Электронный ресурс].- Режим доступа: <http://i-r-p.ru/page/stream-library/index-15782.html>

6. **Игнатенко А. А.** Принцип циклизма в средневековой арабо – исламской мысли [Электронный ресурс].- Режим доступа : <http://i-r-p.ru/page/stream-library/index-2576.html>

7. **Игнатенко А. А.** Ибн-Хальдун [Электронный ресурс].- Режим доступа : <http://library-institute.ru/books/ignatenko-ibn-haldun.doc>

8. **Семенов Ю. И.** Философия истории / Ю. И. Семенов.- М. : Современные тетради, 2003.- 776 с.

9. **Соколов Э. В.** Философия культуры Платона [Электронный ресурс]. - Режим доступа : <http://www.countries.ru/library/ant/grplaton.htm>

10. **Сорокин П.** Циклические концепции социально-исторического процесса [Электронный ресурс].- Режим доступа : <http://ss.xsp.ru/st/009/>